

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы,
әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ
СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-
практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Астана 17 наурыз 2023 жыл

УДК 80/81
ББК 81.2
Қ70

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғылыми кеңесі ұсынған
Редакция алқасын басқарған: Сыдықов Е.Б.

Редакция алқасы: А.Бейсенбай, Қ.Сарекенова, Б. Әбдуәлиұлы (жауапты шығарушы),
Маликов Қ., Кенжалин Қ.К.

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы,
әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ
СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық
конференция материалдары. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2023 ж. – 329 бет.

ISBN 978-601-337841-1

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі көтерілген дәреже-биігі – қазақ ғалымдарының ондаған жылдарғы ұжымдық ізденістерінің жемісі. Осы ұжымның ішінде М.Серғалиевтің есімі оқшау аталатын мамандар қатарында тұрады. Ол тіл білімі, публицистика, әдістеме бағытында қатар еңбек етіп, қазақ руханиятында өзіндік із қалдырды. Бүгінде ғалым-ұстаздың қалыптастырған ғылыми мектебі өз жұмысын жалғастыруда, сонымен қатар серғалиевтану ізденістері де басталып келеді. Жинақта жарық көрген ғалымның ғылыми мұрасына арналған зерттеулер – сол жұмыстардың нақты көрсеткіші.

Конференция Мырзатай Серғалиевтің ғылым мұрасын зерделеуге және жалпы филология мәселелеріне арналған. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

УДК 80/81
ББК 81.2
Қ70

ISBN 978-601-337841-1

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2023

айтар едік. Келесі қатарға, сөз жоқ қайсыбір тақырып, мәселелер болсын, жекелеген адамдардың онды-ұнамды тұстарын бірер деталь, қысқа көріністермен нақтылы дерек, нұсқалы ойлармен өрнекті, өрісті дамытатындығын жатқызар едік. Сосынғы жерде, әрине өмір оқиғаларын, танымал тұлғалардың өзіндік өзгешеліктері мен қимыл-қозғалыстарын, адамдық әлемі мен білім-ғылым ісіндегі орын-үлестерін, ұлт пен ұрпаққа маңызды қырларын өзгеше, жаңаша жеткізеді. Жаңа уақыт бағыты мен тынысы терең танылады.

Түйінді тұста айтарымыз, академик М.Серғалиевтің білім-ғылым ісіндегі, әсіресе ұлттық тіл білімі саласындағы іргелі ізденіс пен осы бағыттағы еңбектері, соның ішінде әдеби-рухани, тәлім-тәрбие туралы естеліктері мен эсселері өмірдің қарапайым үлгі-өрнектері мен бірге таныс-бейтаныс тұлғалардың адамдық һәм адамгершілік мұраттарын, еңбек пен өнердегі басты ұстанымдарын, халыққа қызметі мен мерейлі міндеттерін, жан-жүрек жылуы мен мейірім шуақтарын, сыр-сезім сипаттарын әр алуан көрініс-шегіністерімен, сенімді сурет, үлгілі ғибрат, ұтымды деталь, тартымды диалог, нұсқалы ойлармен нанымды да әсерлі, жеңіл де жүйелі жеткізеді. Мұның руханияттық мәні мол.

Жалпы алғанда, академик Мырзатай Серғалиевтің «Өнеге» атты естеліктер мен эсселер кітабы – адамдық мұрат пен адамгершілік иірімдерін, жарасты жолдастық пен шынайы достықтың ұнамды қырларын, сыйластық пен сыпайылық сырларын сенімді де серпінді, көркем де келісті сөз ететін елеулі еңбек. Өмір шындығын, өнер табиғаты мен тағылымын телқабыс қарастырған бағыты айқын, арнасы ағысты, бітімі бөлек, өзгеше өрнекті, ғибраты мен ұлағаты мол мәнді туынды.

«Өнеге» өрісі, ондағы ұстаздық ұлағат табиғаты мен тағылымының көпке үлгі-өрнектері осында болып табылады.

Анығында, ұлт мұраты мен ұлағаты ғасырлар қойнауынан, қатпарлы тарих беттерінен орын алса, ұстаз-ғалым ғибраты қашанда маңызды сыр-сипаттарға ие болғанын да уақыт-керуен көшінен анық аңғарамыз. Атақты ақын Мағжан айтқандай: «...Алты Алаштың баласы бас қосса, төр – мұғалімдікі» екенін де терең сезінеріміз хақ. Осы орайда, арыдағы арналардан – Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы сынды ұстаз-ғалымдар көшін жоғары мектепте жүйелі жалғастырған академик М. Серғалиевтың есімі мен еңбегі замандастары мен ізбасар-шәкірттерінің ілтипат-ықласы, ізденіс іздері арқылы жарасымды жалғасатыны анық.

Ұстаз ұлағаты мен өнегесінің өркенді өрісі де осында болса керек.

НАВОИЙ ВА АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ЖЎРАҚУЛОВ У.,

филология фанлари доктори, профессор. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети.

Ўзбекистан, Тошкент қ.

Резюме. Ушбу тадқиқотда Алишер Навоий эпик тасвир анъаналарининг Абдулла Қодирий томонидан қандай давом эттирилгани ҳақида фикр юритилган.

Resume .: This study discusses how Alisher Navoi's epic painting tradition was continued by Abdulla Kadiri.

Калит сўзлар: Хамса, достон, роман, эпик тасвир, поэтик анъанавийлик, контекст, мажоз, хронотоп, образ, сюжет, мотив.

Key words: Khamsa, poem, novel, epic image, poetic tradition, context, metaphor, chronotope, image, plot, motive.

Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида тарихий поэтиканинг муҳим бир муаммоси – бадиий анъанавийлик назарий жиҳатдан етарли даражада ўрганилган, дея олмаймиз. Бу, биринчи навбатда, роман тафаккури, эпик сюжет, эпик тасвир ва эпик образлар генезиси муаммосига тегишли.

М.Бахтин “Романда замон ва хронотоп шакллари” номли тадқиқотида замонавий Европа романининг шакл ва мундарижавий асослари тарихий жиҳатдан жанрий канонлашувгача бўлган давр (синкретизм даври, хусусан, эпос), канонлашув механизми ишга тушган давр (синтетизм даври, кисса типига илк романлар, қадим юнон романи), тўла канонлашган давр (Рабле романчилиги ва ундан кейинги давр) билан бевосита боғлиқлигини илмий тадқиқ этди ва шу асосда роман назариясининг асосий принципларини ишлаб чиқди. Ўз хулосаларида олим роман жанрининг муайян миллий адабиётлар доирасига кириб келиши турли маданиятлар, жонли нутқ ва адабий тиллир тўқнашуви билан боғлиқлигини таъкидласа-да, бу жараённинг, асосан, муайян поэтик анъаналарга таянишига урғу беради¹³. Ҳар қандай поэтик анъаналарнинг бош бўғинини эса миллий адабиётлар генезиси ташкил этади.

Замонавий адабиётимиз тарихида роман жанри у қадар катта хронологик қамровга даъво қила олмайди. Абдулла Қодирий романи ёзилган санадан бери ҳали юз йил ҳам ўтгани йўқ. Ҳолбуки, адабиёт тарихида юз йил унчалик катта давр дегани эмас. 2500 йилдан ортиқ даврни қамраб олган Европа романи хронологик қамрови олдида бу ўта мўъжаз ўлчов. Аммо шунинг ёдда тутиш лозимки, Европа романининг Рабле романигача бўлган даври М.Бахтин ишлаб чиққан роман назарияси мезонларига нисбий маънодагина мос тушади. Чунки М.Бахтин томонидан “авантюра”, “маиший-авантюра”, “биографик”, “рицар” романлари тарзида назарий тасниф этилган насрий ижод шакллари нари борса биздаги халқ китоблари, ёзма мумтоз қиссаларга тўғри келади. Бундан Европа романининг чин маънодаги ибтидоси Рабле романчилигидан бошланган эди, деган хулоса чиқариш мумкин.

“Гаргантюа ва Пантагрюэл” романининг биринчи китоби XVI асрнинг 30-йиллари (1533йил)да нашр этилганини эътиборга олсак, унинг Навоий “Хамса”сидан роппа-роса ярим аср кейин дунёга келгани маълум бўлади. Бироқ бу билан ўзбек ва Европа романчилигини генезис жиҳатидан қиёсий ўрганиш масаласини кўтармоқчи эмасмиз. Зотан, генезис муаммоси ўта кўламдор ёндашувни талаб этадики, уни бир-икки тадқиқот доирасида ҳал этиш мумкин эмас. Ушбу мақоладан кўзланган мақсад эса биринчи ўзбек романининг Навоий “Хамса”си билан боғланадиган айрим нуқталари хусусида тўхталиш, яъни улкан муаммонинг дебочаси хусусида сўз юритишдир.

Тўғри, роман назарияси билан шуғулланган санокли тадқиқотчиларимиз ишларида мазкур жанр генезисини эпослар, дoston туркумлари, халқ насри, ҳатто, ҳамсачилик анъаналари билан боғлашга уринишлар бор. Аммо уларнинг аксариятида умумий қайдлар ёки умумкомпозицион муқоясалар билан чекланган. Айни пайтда, биринчи ўзбек романини Европа, рус ва замонавий Шарқ насри анъаналарига нисбатлашга мойиллик кучлироқ экани сезилади. Биз адабий таъсирнинг бу томонини инкор этиш фикридан йироқмиз. Аммо ҳар қандай миллий адабиётшунослик муайян жанр генезиси хусусида сўз юритар экан, унинг илдизларини, аввало, туб манбалардан излаши тўғри бўлади, деб ўйлаймиз. Биринчи ўзбек романининг туб манбалари эса Қуръони карим, ўзбек халқ эпоси ва мумтоз адабиётимиздир.

Алишер Навоий “Хамса”сини миллий эпик тафаккур генезиси юзасидан кузатиш шунинг кўрсатадики, бу асар кейинги давр ўзбек насригина эмас, умумтуркий, умумшарқ адабиёти тақомилига ҳам салмоқли таъсир кўрсатган. Изчил анъаналар негизидан яшаган XVI – XIX асрлар ўзбек адабиётини бир четга қўйиб турганимизда ҳам, жаҳид адабиётидан бошлаб, Ойбек,

¹³ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Рус тилидан У.Жўракулов таржимаси. – Т., 2015. –Б. 40-45.

Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфиларгача Навоий ижодидан етарлича таъсирланганлари, буюк мутафаккир анъаналарини турли даражада истифода этганлари маълум бўлади. Биринчи ўзбек романида эса бу анъана ўзига хос тарзда акс этган.

“Ўткан кунлар” романи бадиий структурасининг “илк сюжет” асосига қурилгани, роман образлар системаси асосида “ошиқ – маъшуқа – рақиб” учлиги туриши ҳақида олдинги тадқиқотларимиздан бирида етарлича тўхталган эдик¹⁴. Абдулла Қодирий романи бу жиҳатдан Навоий “Ҳамса”си дostonлари билан тўла аналогияга эга. Романдаги бош қаҳрамон хронотопи – ошиқ ўз маъшуқасини “ўзга диёр” хронотопида топиши, “илк учрашув”нинг сув воситасида содир бўлиши, бир кўришда севиб қолиш, бу йўлдаги курашлар, тадбирлар, асарнинг ўлим билан якунланиши – “Фарҳод ва Ширин”даги эпизодларни эслатиши тасодиф эмас. Навоий дostonидаги ойна деталининг “Ўткан кунлар”га келиб сувга, Арман диёрининг Марғилонга, дев, Аҳриманларнинг Ҳамид ва Содикқа алмашуви, ошиқ тадбирларининг эса эзотерик қатлам (“Ҳожа Маъоз”да тунаш)дан детектив мантик (Уста Парфи ҳикояси) қатламига кўчиши, ўлим эпизодининг реал рақиблар зиммасига юкланиши роман табиати ва давр ўқувчиларининг рецептив эҳтиёжлари билан боғлиқ. Қолаверса, ошиқ-маъшуқани фожиага олиб келган фитна эпизодларининг “висол” (ошиқ-маъшуқанинг қовушуви) мотивидан кейин содир бўлиши, қанчадан-қанча синовларни мардона енгиб ўтган ошиқ, садоқатли маъшуқанинг гўё “осонгина” (Фаҳод ва Шириннинг ҳийла, Отабек ва Кумушнинг заҳар воситасида) ҳалок бўлиши ҳам “Ҳамса” ва биринчи роман аналогиясига далил бўлади. Бизнингча, муаммо таҳлилий аспектда чуқур тадқиқ этиладиган бўлса, бу икки асар ўртасида сюжет, образ тизими ва бадиий-концептуал анъанавийлик мавжудлигини исботлаш қийин эмас.

Айни пайтда, романдаги маъшуқа образи – Кумушдаги кўпгина сифатлар Ширин, Лайлини эслатиши том маънода аналогик моҳиятга эга. “Ҳамса”нинг мажозий қатлами нуқтаи назаридан қараганда ҳам Ширин ва Лайли ниҳоятда сулув. Уларни кўрган ошиқ бундай гўзалликка дош бера олмайди. Ихтиёрсиз равишда ҳушини йўқотиб қўяди. “Ўткан кунлар”нинг “кутилмаган бахт” боби хотимасида эса шундай тасвирга дуч келамиз: “Отабек дўқондорнинг кўрсатишича қутидорнинг ташқарисиға кирди. Шу вақт тасодуфан нима юмуш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасиға келиб тўхтаган чингилин йигитка беихтиёр қараб қолди. *Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бир мунча вақт кўз ололмадилар...* Кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан қутидор уйдан чиқди...”¹⁵ (таъкид бизники – У.Ж.). Ушбу тасвирда, очик айтилмаган бўса-да, айнан ҳушдан айрилиш, ўзни йўқотиш ҳақида гап кетяпти. Курсивга олинган жумладаги “ғайри ихтиёрий” ибораси буни тасдиқлайди. Устига устак “ихтиёри”ни йўқотган Отабек шу аснода аср намозини қазо қилади. Ҳолбуки, эътиқодда том, солим иймон эгаси бўлган Отабекнинг аср намозини қазо қилиши ақлга сиғмайдиган ҳолат. Бу эса намознинг қазо қилинишига доир ахборотнинг ёзувчи томонидан “арик бўйи” эпизодига аниқ бадиий мақсад билан киритилганидан далолат беради. Зотан, ислом этикасиға кўра, фақат телбаларгина намоз борасида маълум “имтиёз”га эгалар.

Шундан сўнг Отабек ҳам, Кумуш ҳам дардига чалиниб, тунни алаҳлаб ўтказадилар. Отабекдаги ҳолат Ҳасанали нигоҳи орқали тасвирланади. Отабекка нисбатан “маънавий ота” рутбасида турадиган Ҳасанали бу дардга аниқ ташхис қўяди: ишқ дарди (“Бек ошиқ”)! “Лайли ва Мажнун”да эса ошиқ маъшуқани кўриш нари турсин, ундан келаётган ифори туйибок ҳушидан ажрайди. Маъшуқа ҳам ростмана каслга чалинади.

Лайли демай, ул бути паризод,

¹⁴ Қаранг: Жўракулов У. Биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар” /Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари китобида. – Т., 2015.

¹⁵ Қодирий А. Ўткан кунлар.-Т., 2011.-Б. 72-73.

Бир ориза бирла эрди ношод.
Таъбида куёш киби ҳарорат,
Айшиға солиб эди марорат...¹⁶

Навоий бемор Лайли ҳолатини тасвирлаган иқтибос-шеърнинг содда ва мухтасар мазмуни шундай: Сулувликда тенги йўқ паризод – Лайлининг “бир ориза” – мавҳум бир касалликдан таъби хира. Қаттиқ иситма фараҳли турмуши (“айши”)га “марорат” (ғам-ғусса) солган эди. “Ўткан кунлар”да ҳам маъшуқа тасвирланган илк эпизод унинг қандайдир “ориза” билан “ношод” ўтирганини англатади. Аммо дард маъшуқа ҳуснини оширса оширганки, асло камитмаган: “Туриб ўлтургач бошини бир силкитди-да, ижирганиб қўйди. Силкиниш оркасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсўз бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак кутидорнинг қизи – Кумушбиби”¹⁷. Матндан келиб чиқиладиган бўлса, ҳар икки маъшуканинг сулувликда танҳолиги ғайриоддий эпитет билан берилгани маълум бўлади: Навоийда паризод, Қодирийда малак. Лайли ҳам, Кумуш ҳам бир дард билан оғриганлар. Оғриқ манбаи зоҳиран мавҳум, моҳиятан аниқ – ишқ дарди.

Романдаги хронологик тартибга кўра, шу воқеадан сўнг “бош оғриғи, кўз тиниши” каби “оғриғлардан” шикоят қилиб юрган Кумуш ариқ бўйига боради: “Унинг кўзлари мулойимгина сув устига оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошгина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки, унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сеҳрига мусаҳҳар бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўприк остиға оқиб кетар эди... кўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...”¹⁸. “Сабъаи сайёр” достонининг XXIV бобига илова қилинган “Меҳр ва Сухайл” ҳикоятида эса маъшуқа денгиз сафарига отланади. Сафар олдидаги маъшуқа жамоли ва бу сулув нигоҳи тушган денгиз ҳолатини Навоий шундай тасвирлайди:

Юзига меҳр банду оти Меҳр,

Уйрулуб меҳридек бошида сипеҳр.
Баҳрға ноз ила чу кўз солибон,
Дема кўлок, баҳр кўзғолибон...
Бир кун истаб тенгиз тафарружини,
Ел хироми-ю сув тамаввужини...¹⁹

(Таъкид бизники – У.Ж.). Курсивга олинган байтлар таркибида келган “баҳр”, “тенгиз” сўзлари сувни, “кўлок”, “тамаввуж”, “кўзғолмоқ”, “ел хироми” сўзлари эса сувда юз берган ўзгариш – дафъатан тўлқинланиш, денгиз тўфонини англатади. Бошқа мисралар мазмунидан маълум бўляптики, Навоий сувдаги бундай фавкулудда ҳолатнинг рўй беришига сабаб қилиб, Меҳрнинг гўзаллиги, нигоҳи ва кўнглидаги ишқни кўрсатмоқда. Бу, албатта, оригинал бадийи кашфиёт. Айни пайтда, аниқ илмий асосга ҳам эга. Кейинги ўн беш – йигирма йиллар орасида Япон олими Емото Масаро сувнинг табиий яратилган ичидаги энг фаол модда эканини, у инсондаги ҳар қандай сўз, фикр, ҳиссиёт, хаёлга, мазмун-моҳиятига кўра, “муносабат” билдиришини илмий асослади. Ушбу кашфиётларига бутун дунёни ишонтирди. Навоий ва Қодирий асарларидаги сувнинг жунбушга келиш эпизоди мана шундай ҳиссий (ишқ ва ошиқ соғинчи), психосоматик (ёрни кўришга бўлган кучли ботиний истак), антропологик (маъшуканинг ниҳоятда гўзал қилиб яратилгани), ҳусусан, аниқ илмий заминга таянади. Навоийни улкан бир муҳаббат билан мутолаа қилган, кўнглига сингдирган Абдулла Қодирий ўз

¹⁶ Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX томлик IX том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 69.

¹⁷ Қодирий А. Ўткан кунлар.-Т., 2011.-Б. 33.

¹⁸ Шу асар. – Б. 35-36.

¹⁹ Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. XX томлик X том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 279.

романидаги идеал қаҳрамонни тасвирлашда “Сабаи сайёр”дан келтирилган эпизодни қайта жонлантирган бўлиши эҳтимол эмас, айти ҳақиқатдир.

Абдулла Қодирий “арик бўйи” эпизодидан кейин “Қизлар мажлиси”ни тасвирлайди. Бу мажлисга ғамдан ҳориб кириб келган Кумушни Марғилоннинг энг сари қизлари билан бадий муқояса қилади: “Агар биз шу кезде заршунослиқ учун энг шимарсак, яъни гулни гулдан ажратадурған бўлсак бояғидек эсанкираб, мутараддид қолмаймиз, чунки Кумушбиби *лолалар ичидаги бир гул ва ё юлузлар орасидаги тўлган ой эди*”²⁰ (Таъкид бизники – У.Ж.). Қодирийнинг маъшукани тенгсиз сулувлар фонида тасвирлаш усули “Лайли ва Мажнун”даги Лайли ва канизлар тасвири билан юз фоиз аналогияга эга десак, хато бўлмайди.

Юз гирдида иқди гавҳар андоқ -
Ким, ой ила бўлғай ахтар андоқ...
Хусн ичра аёғидин боши хўб,
Бошдин аёғига тегру маҳбуб...
Кенида неча канизи ҳамқад,
Борча гул рўю арғувон хад...²¹ (73-бет. Таъкид бизники – У.Ж.)

Яъни бу байтлар ҳам “Канизлари даврасида келаётган Лайли лолалар орасида танҳо гул, юлдузлар қуршовидаги тўлин ой эди”, деган маънони англатади.

“Ўткан кунлар”даги сюжет тартибига кўра “Қизлар мажлиси”дан кейин ошиқ ўз маъшуқаси висолига етишади. Роман муаллифи машҳур “Сиз ўшамми?” диалог-фрагментига қадар арик бўйидаги “илк учрашув” эпизодини яширади. “Кутилмаган бахт” бўлимидаги мана шу сўроқ сирнинг очилиши учун ибора-детал вазифасини ўтайди. Севишганлар “кутилмаган бахт”га эришадилар. “Сабаи сайёр” достонининг “Муқбил ва Мудбир” ҳикоятида ҳам ошиқ-маъшуканинг висол лахзалари кутилмаган бахт билан бошланади...

“Сандали симё”да юз берган рўё (видение) хронотопида шоҳ қизига ғойибона ошиқ бўлиб қолган Муқбил тақдир тақазоси билан маъшуқа юртига бориб қолади. Муқбилнинг иймони, тўғрисўзлигидан таъсирланган шоҳ уни вазир мансабига кўтаради. Устига устак “фарзандликка қабул” қилади: ўзига куёв қилмоқчи бўлади. Рўёда кўрган сулув ишқида беҳуд Муқбил шоҳ илтифотида эътироз билдиради. Шоҳ эса бундай эътирозларни қабул қилмайди: *Боқмайин шоҳ эътирозига ҳам/ Қўймай ани ўз ихтиёрига ҳам/ Харж этиб маҳзан ошқору нуҳуфт/ Қурратул-айнин айлади анга жуфт...*²² Тўй-томоша қилиб, кўзининг оқу қораси – ёлғиз қизини Муқбилга никоҳлаб беради. Келинни гўшангада кўргунига қадар бу никоҳдан норози бўлган, азбаройи шоҳнинг илтифотидан ҳаё қилгани боис никоҳ ақдини тузган Муқбил ҳам, Муқбилни тушида севиб қолган шоҳ қизи ҳам асл ҳақиқатни лаҳза ичида англайдилар. Ошиқ-Муқбил “Сандали симё”да кўрган рўёда учратгани маъшукани, маъшуқа эса ошиқни танийди. Ошиқ-маъшуқа кутилмаган бахтга эришадилар. Висол шавқидан ором топадилар: *Топти маҳваши висоли бирлан ком...*²³. Навоий Муқбил сюжет чизиғидаги сирни маъшуқа тилидан очади: “*Анда вола эдинг мисолимга/ Мунда етқурди Ҳақ висолимга...*” (Тушда тимсолимни кўриб ошиқ бўлган эдинг. Энди Ҳақ сени висолимга етказди)²⁴, дея якунлайди маъшуқа ўзини жинлар шоҳи севиб қолгани ҳақидаги сирли қиссани. “Ўткан кунлар”да ушбу сир эпизоди муаллиф тилидан баён этилади: “Кумушбибининг юқорида “Сиз ўшамми!” деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо унга масаланинг англашилмай қолиши ва чин бахтни билъақс кутиб олиниши қизиқ эди”²⁵. Кўринадики, “Муқбил ва Мудбир” ҳикоясидаги муаллифга хос “сир сақлаш усули”, ушбу

²⁰ Қодирий А. Ўткан кунлар.-Т., 2011.-Б. 63-64.

²¹ Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ., XX томлик IX том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 73

²² Навоий. Сабаи сайёр. МАТ. XX томлик X том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 331.

²³ Навоий. Сабаи сайёр. МАТ. XX томлик X том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 332.

²⁴ Навоий шу асари. – Б. 333.

²⁵ Қодирий А. Ўткан кунлар.-Т., 2011.-Б. 73.

сирнинг ошиқ – маъшуқа – рақиб сюжетининг кульминацион нуқтаси (“висол мотиви”)да очилиши, “сир мотиви”нинг сув билан боғлиқлиги, Отабекнинг ҳам худди Муқбил каби “ичкуёвлиги”, кульминацион нуқтанинг “таниб қолиш” мотиви билан ҳадди аълосига етиши “Хамса” ва “Ўткан кунлар” аналогиясининг соф бадиий компонентлар тизимида намоён бўлганини далиллайди.

Юқорида қиёсий ўрганилган барча эпизодлар “Ўткан кунлар”нинг биринчи бўлимига тегишли. “Хамса” ва “Ўткан кунлар” структурал усулда қиёсий тадқиқ этиладиган бўлса, романнинг кейинги икки бўлимида ҳам қатор типологик нуқталар мавжудлиги аён бўлади. Аммо мақоланинг характери, ҳажми буларнинг барчасини деталлаштириб ўрганиш имконини бермайди. Шунга қўра, бу ўринда романнинг иккинчи бўлимига кирган бир эпизоднинг “Фарҳод ва Ширин” достони билан қиёсий таҳлили билан сўзни мухтасар қиламиз.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг XXIII бобида Аҳриман боғи тасвири келади. Бу азим боғ зулмат ичида ястаниб ётади. Ундаги ҳар дарахтнинг боши зимистон фалакка туташиб кетган. Куйган дарахтлар коваги “шаётинға олочук”, яъни шайтонлар уяси. Сувининг садоси “шайтон можароси”ни эслатади. Боғ саҳнида ётган ҳар бир тош “кесик бош”га, қуриган шохлар “дев шох”га, шамолининг гувлаши “нарра дев” (девнинг эркаги) наърасига ўхшайди, булутлар (“саҳоб”) бу ерга келган мусофир ҳолига зор йиғлайди ²⁶. “Ўткан кунлар”нинг иккинчи бўлимида ҳам худди шундай бир зулмат туни тасвири бор. Ёрдан умиди кесилган Отабек Марғилондаги “Хўжа Маъоз” қабристонида тунайди. “Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нусбатда мазор ичи ҳам яна бир қат қўрқунч холға кирар эди, ел кетма-кет бўқулар, бунга чидай олмаган шох-шаббалар қарс-курс синар, кекса оғочлар ғийк-ғийқ этиб ёлбориш товши чиқарар эдилар...”²⁷. “Хўжа Маъоз” хронотопидан келтирилган кичик бир парчанинг ўзиёқ ушбу тасвир билан Аҳримон боғи тасвири аро талайгина деталлар, ҳолатлар, психологик вазиятлар аналогиясига шохидлик беради. Аммо бу масаланинг фақат эпик тасвир билан боғлиқ томони. Масаланинг иккинчи жиҳати бадиий-концептуал типологияда намоён бўлади. Концептуал жиҳатдан “Фарҳод ва Ширин”даги Аҳриман боғи ер ости дунёсининг рамзи. “Хожа маъоз” хронотопига ҳам “Ўткан кунлар” муаллифи шундай вазифа юклаган. Ҳар икки қаҳрамон зулмат хронотопи воситасида самовий идеал – ёр висолига боғланадилар. Ўзларини тўла англайдилар. Шундан кейин Фарҳод Сукрот ғорига йўл топади. “Масжид минорасидан руҳоният ёғдириб (янграган – У.Ж.) мунглик азон товши”дан ҳушига келган Отабек учун ҳам шу воқеадан сўнг Қумуш висоли сари “эшик” очилади²⁸.

Тақдим этилган қиёсий таҳлиллар бизни шундай хулосага олиб келади: биринчидан, мумтоз миллий адабиётимизнинг зукко билимдони бўлган Абдулла Қодирий Алишер Навоий “Хамса”сини беш мустақил достондан иборат бир бир мажмуа сифатида эмас, бирбутун бадиий система деб тушунган, ўзбек романчилиги анъанасига худди шу тарзда олиб кирган; иккинчидан, Навоийга хос сюжет, образ, бадиий тасвир хусусиятларини ўз романига максимал даражада сингдирган; учинчидан, “Ўткан кунлар” романи бадиий-концептуал асосларини ўзига замондош замонавий Шарқ ёки Европа адабиётидан эмас, бевосита миллий адабиётимиздан, хусусан, Навоий “Хамса”сидан келиб чиқиб белгилаган.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. XX томлик IX том. – Т., 1992.
2. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. XX томлик XI том. – Т., 1992.
3. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX томлик X том. – Т., 1992.

²⁶ Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. XX томлик X том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 154-156.

²⁷ Қодирий А. Ўткан кунлар.-Т., 2011.-Б. 265.

²⁸ Қўрсатилган асар. – Б. 266.

4. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Рус тилидан У.Жўракулов таржимаси. – Т., 2015. –Б. 40-45.
5. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т., 2015.
5. Қодирий А. Ўткан кунлар.-Т., 2011.

ЁР-ЁР ҚЎШИҚЛАРИНИНГ ТУРКИЙ ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА ЎРГАНИЛИШИ

АЛИҚУЛОВА Ҳ.Қ.,

*Тошкент давлат Ўзбек тили ва
адабиётининг катта ўқитувчиси.
Ўзбекистон, Тошкент қ.*

Аннотация: Туркий халқларнинг тўй маросимлари билан боғлиқ “ёр-ёр” қўшиқларининг ўзига хос ижро ўрни, ижро усули, ифода мақсади, поэтик хусусиятлари, тузилиши, поэтикаси таҳлил қилинганда, айнан ўхшаш ҳамда ўзига хос жиҳатлар мавжуддир. Мақолада ёр-ёр қўшиқларининг туркий фольклоршуносликда ўрганилиши, ҳамда ўзбек ва қозоқ ёр-ёр қўшиқлари қиёсий типологик жиҳатдан таҳлил қилинади.

Abstract: When analyzing the unique place of performance, method of performance, purpose of expression, poetic features, structure, and poetics of "yor-yor" songs related to wedding ceremonies of Turkic peoples, there are similar and unique aspects. The article analyzes the study of yor-yor songs in Turkish folklore studies, as well as Uzbek and Kazakh yor-yor songs from a comparative typological point of view.

Тўй маросимлари гўзаллик, севинч, олижаноблик, орзуларнинг тимсолидан тузилади. Тўй номи билан оид маросимлар қанчалик ранг-баранг бўлса ҳам, никоҳ тўйларининг ўрни бошқачадир. Никоҳ тўйи маросимлари барча халқларда нишонланади. Ўзига хос одатлар орқали янги кўринишлар касб этади. Айниқса, никоҳ тўйларидаги келинни куёв уйига олиб кетиш маросими юртимизнинг ҳар бир масканида турлича бўлса, қардош қароқалпоқ, қирғиз, уйғур, қозоқ тўйларида умумий жиҳатлари кўп бўлишига қарамай, ўзига хос жиҳатларга ҳам эга. Қолаверса, бу маросимда айтиладиган «лапарлар», «ёр-ёр», «ўланлар» ҳам маъно-мазмун жиҳатдан бир-бирини тўлдирса-да, айтилиш ўрни, усули, ижрочиларнинг кимлигига қараб фарқланади.

Кўплаб туркий халқларда умумий тарзда такрорланадиган, уларнинг барчаси учун муштарак бўлган урф-одат ва анъаналар оз эмас. Бу биринчи навбатда, уларнинг ягона тил оиласи – олтой тиллари гуруҳига мансублиги билан изоҳланади. Иккинчи томондан, уларнинг қадим-қадимдан ўзаро яқин ҳудудларда яшаганлари, ниҳоят, мазкур икки сабаб негизидаги ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий ҳаёт тарзларидаги яқинликлар билан ҳам белгиланади. Аввалги кўчманчи, кейинроқ ўтроқ ҳаёт тақозосини ҳам шу сирага киритиш мумкин.

Туркий халқлар оғзаки адабиётини ўрганиш, генетик жиҳатдан таҳлил қилиш, поэтик хусусиятларига баҳо бериш узоқ ўтмиш адабий ёдномаларга бориб тақалади. Абдурауф Фитратнинг “Энг эски турк адабиёти намуналари” мажмуасида “...ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар экан(миз), чиғатойчага бориб тўхтаёлмаймиз, чиғатойчанинг онаси бўлган ҳалиги адабий шевагача (хоқони(й) туркчасигача) боришга мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга “Девони луғати-т-турк” китоби беради. ...Маҳмуд Кошғарий туркларнинг тарихлари, анъаналари, халқ адабиётлари, тиллари, шевалари тўғрисида жуда кенг маълумотли бўлган.” [Фитрат 2008: 10] деб алоҳида тилга олинган қадимги ёзма

МАЗМҰНЫ

1-секция ҒАЛЫМ ТҰЛҒАСЫ

АЛҒЫ СӨЗ		3
Жақыпов Ж.А.		5
Әлісжан С.Қ.	Академик М.Серғалиев стиліндегі даралық	9
Әбдуәліұлы Б.	М.С.Серғалиевтің көркем әдебиет тілі туралы ойлары	13
Маликов Қ.Т., Ораз А.Н.	Академик М.Серғалиев еңбектеріндегі маңызын жоймаған мәселелер	17
Қиякова Р.Ж.	М. Серғалиев: Болымсыздық мағынаның экспрессивті-эмоционалды реңкі	21
Миров М. О.	Академик М.Серғалиевтың жұбановтанудағы рөлі	25
Жумагулова Б.Б.	Академик М.Серғалиев зерттеулеріндегі көсемсөз стилі	27
Күшерханова Ж.Н.	М.С.Серғалиев – лингвист ғалым	31
Жакина А.	Күрделі синтаксистік тұтастықтың стильдік қызметінің зерттелуі	36

2-секция ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТТАР

Бәкір Ә.Қ.	Ұлттық тіл – халқымыздың асыл қазынасы	40
Мұратова Ж.Н.	Инстаграм желісіндегі ресми хабарлардың тілі	45
Искакова Г.Ж., Шалабай Б.	Тілдік қарым-қатынастың прагматикалық аспектілері	48
Сәрсекі Г.Ә.	М.С. Серғалиевтің GOOGLE SCHOLAR профилі: сілтеме талдау нәтижелері	56
Сағатаева С.А., Қиякова Р.Ж.	Графикалық параамалдардың лингвистикалық маркер ретіндегі қызметі	66
Абдуова Б.С., Асанова Ұ.О., Ашенова А.Т.	Языковая картина времени в мировоззрении казахского народа	70
Түлебаева К.Т., Абылкасимова Г.А.	Олжас Сүлейменов поэзиясындағы ұлттық сана концепциясы	78
Ақабаева М.О.	Балаларға арналған медиамәтіндердің тілдікстилистикалық ерекшеліктері	86
Сәрсекі Г.Ә., Жұмағали Д.Ө.	Туризм дискурсы және оның жанрлары	91
Меліс А.М.	Абай шығармаларындағы «сөз» лексемасының танымдық сипаты	95

3-секция ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Зайдуллин А.З.	Образовательный потенциал языкового образования	102
Маликов Қ.Т., Ораз А.Н.	Қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері	105
Балабеков А.Қ.	Қазақ тіліндегі түр-түс атауларын оқыту әдістемесі	111
Бердіқұлова А.С.	Қазақ тілінде оқылым дағдысын дамыту мәселесінің зерттелуі	115
Хопур А.Е., Сәрсекке Г.Ә.	Қазақ тілін орыс тілді аудиторияға үйретудегі екінші тілді меңгерту теориялары	118
Токсамбаева А.О., Уалиева С.А.	Әдебиеттегі ізденістер мен ағымдарды оқытудың педагогикалық негіздері	123
Узенбаева А.З.	Арабские заимствования и их изучение в произведениях М. Акмуллы в школе	127
Келгембаева Б.Б., Искакова Д.Б.	Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығын оқытудың педагогикалық негіздері	131
Қурманғалиева Г.Т.	Абайтану пәнін орта мектепте оқыту мәселесі	137
Қурманова А.К.	Қатысымдық бағдарлы оқытуда қолданылатын жаттығулар жүйесі	141
Смаилова А.Д.	Қазақ тілін модульдік технологиямен оқыту	146
Оралбекова Қ.О.	Абай шығармалары – ізгілікті қоғам қалыптастыру негізі	152
Саликжанова Ш.Б.	Қазақ тілін оқытуда ұлттық құндылықтар арқылы лингвомәдениеттік құзыреттілікті қалыптастыру	155
Букаева А.А.	Заңгер маманның дискурстық құзыреттілігін қалыптастыру жолдары	162

4-секция ТІЛ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

Тұрышев А.Қ., Қалиланова К.Қ.	Көне түркі ескерткіштерінің синтаксисі	167
Аширбаев С.	Ареал лингвистиканинг шаклланиши тарихи ва ўзбек тил билими	172
Абдушукуров Б.	“Девону луғотит турк”даги айрим орнитонимлар таҳлили	177
Бияров Б.Н.	Көне түркі қағанаты кезіндегі Ұлы Жібек жолында орналасқан кейбір тарихи этнонимдердің этимологиясы	183
Әбдуәлиұлы Б., Айнабек А.Е.	Қазақ, ноғай тілдік сабақтастығының топонимиядағы көрінісі	189
Сыздықова Г.О.	А.Байтұрсынұлының егіс түрлері туралы пайымдаулары	193
Nuryýewa O.A.	Ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde kem işlikler	196
Абдуллаева М.	Тарихий насрда назм анъанасы	200
Жумадулла Д.Д.	Қыпшақ тілдерінің қолөнер лексикасын салыстырмалы-тарихи	205

	талдау (қазақ, қырғыз, қарақалпақ және башқұрт тілдері бойынша)	
Зинедина А.С.	Шағатай тілі және оның қазақ лингвистикасындағы зерттелімі	212
Ижбердин В.Р.	Башкирские имена с религиозным компонентом	216
Таласпаева Ж.С., Искакова А.С.	Тіл тағдыры – алаш тағдыры	219
Ильясова Н.Б.	Ахмед Йүгінекидің “Һибат-ул хақайық” ескерткіші А, Ә, Б нұсқаларындағы сын есімдердің айырмашылықтары	223
Тәшімбай С.Қ.	Ескерткіштегі есімдіктер жайында	229
Тұрғанбаева Қ.М.	Қазақ-түрік тілдеріндегі этнографиялық фразеологизмдердің тақырыптық жіктелімі	233

5-секция ТІЛ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ СТИЛИСТИКА

Жақыпов Ж.А., Турсынбек Р.	М. Мағауин әңгімелерінің тілдік ерекшеліктері	237
Бекджаев Т.	Заемствованные слова, входящие в состав ФЕ языка произведений Махтумкули	240
Саркенқызы А.	М.Әуезовтің суреткерлігі мен сыншылдығының құндылығы	243
Мұратбек Б.Қ.	Ө.Нұрғалиев өлеңдеріндегі халықтық ырымжоралғы көрінісі	247
Токсамбаева А.О., Капсалямова Ж.Ш.	Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» романындағы цитаталардың қолданысы	253
Садуақас Н.А., Ізбасова І.А.	Сарышалақ Боранбайұлы шығармаларының тілі: окказионал қолданыстар	259
Сыздықова Г.О., Байжанова Н.А.	Сөйлеу құбылысындағы модалділік мәннің психолінгвистикалық астары	265
Жақыпов Ж.А., Ғабдрахман Т.С.	Қазақ детектив прозасының тілдік-стильдік ерекшеліктері (Кемел Тоқаевтың «Сарғабанда болған оқиға» повесінің негізінде)	272
Кәрібай Қ.С.	Діни дастандардың көркемдік ерекшеліктері	277
Қайдарова Б.М.	Ә.Бөкейханның аудармаларындағы теңеу сөздердің стилистикалық қолданылу ерекшеліктері	282

6-секция ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тұрысбек Р.	Өрнекті өмір, өрісті арна... (Академик М.Серғалиевтің «Өнеге» атты естеліктер мен эсселер кітабы туралы ойлар мен толғаныстар)	286
Жұрақұлов У.	Навоий ва Абдулла Қодирий	290
Алиқұлова Х.Қ.	Ёр-ёр құшиқларининг туркий фольклоршуносликда ўрганилиши	296
Ақтанова Ш.С.	М.Әуезов пен Э.Хемингуэй шығармаларындағы балалар бейнесінің көркемдігі	302

Әнафияева Ж.І.	XXI ғасыр басындағы қазақ прозасы	308
Жалелов Д.С.	Жыраулар поэзиясындағы хандар бейнесі	310
Сұлтан Е.Б.	Көркем мәтіннің танымдық-концептілік деңгейі	316
Қойшыбекова А.	Алаш кезеңі әдебиетіндегі тарих концептісі	321